

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Տ Ի Գ Ի Ր Ա Ն Բ .

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿԱՆԻԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Հ Ա Տ ՈՒ Ա Մ Գ .

681. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

Գլուխ Ե .

Պատահական միս զօրաշուքորու եւ ընդհարողով-
ներու :

(Շարունակութիւնն :)

3.

Յառաջխաղացութիւն եւ ըմբոստութիւն հոռմէական
բանակին :

Այսպէս թէ այնպէս, Լուկուլոս յաղթու-
թիւն մը եւս շահեցաւ դաշնակիցներուն վրայ,
որոնց — ինչպէս արդէն տեսանք — մեռեալ-
ներովն ու վիրաւորներովը խոնուած էր ռազմա-
դաշտը: Այս ճակատամարտին մէջ Հռոմայեցւոց
եւս ունեցած կորուստներուն թիւն ահաւոր համե-
մատութիւններու հասած էր: Պլուտարքոս, ըստ
իւր բարի սովորութեան, անոնց վրայէն, բնակա-
նաբար, լուրթեամբ կ'անցնի. մինչդեռ Կատոս
Գիոն բացորոշ կը խոստովանի Արածանայ ճա-
կատամարտին մէջ անոնց տուած ահաւոր կո-
րուստը. եւ վիրաւորեալ ու անկարող զինուոր-
ներու չափազանց այս բազմութիւնը գլխաւոր
պատճառ կը նկատէ նա Լուկուլոսի՝ հայկական
արշաւանքն ընդհատելով՝ փութով ետ դառնալ
ստիպուելուն: Հռոմայեցւոց կրած այս մեծ կո-
րուստը, ի հարկէ, այնքան պիտի չկարենար ընկճել
հռոմայեցի հրամանատարը, եթէ նա՝ այդպիսի
արիւնահեղ ճակատամարտի մէջ շահուած յաղ-
թութենէ մը յետոյ, կարող ըլլար անխափան
իւր կէտ նպատակին հասնիլ: Այս սակայն չյա-
ջողեցաւ: Այո՛, յաջողեցաւ Լուկուլոս իր թշնա-
մին ճակատելու ստիպել՝ անոր մայրաքաղաքին
սպաննելով. յաղթեց անոր թէեւ՝ դժուարա-
մարտ պատերազմի մը մէջ. վանեց վկանդեց հայ
հեծելազունները ձիգ ժամանակ, ու վարատեց
վայրաժատին ցրուեց զանոնք, եւ սակայն, ի
վերջոյ, չյաջողեցաւ այնպէս ուժասպառ ընել
զանոնք, որ անգամ մը եւս չկարենային անոնք

համախմբուիլ ու իւր բանակին յառաջնադա-
ցութեանն արգելք ըլլալ: Գարձեալ Միհրդատի
հետեւակազօրաց գումարտակն իւր բոլոր կազ-
մաճքովն անվթար ու պատրաստ կեցած էր, որ —
իւր ծրագրին միշտ հաւատարիմ — երկբայական
ճակատներէ շարունակ խուսափելով՝ սպառնալիք
էր միշտ հոռմէական բանակին:

Այսպէս ուրեմն իրաց վիճակը ծայրայեղօ-
րէն աննպաստ ըլլալով հանդերձ Հռոմայեցւոց,
Լուկուլոս անգրգռելի հաստատամտութեամբ
իւր չուն շարունակեց՝ դիմագրաւ դիմելով իւր
առաջադրած նպատակէտին: Այս պարագան
միայն ինքնին զիս առաւելապէս կը հաստատէ իմ
այն համոզմանս մէջ, թէ Հայաստանի երկրորդ
մայրաքաղաքն Արտաշատ այնքան ալ շատ հե-
ռու չէր կրնար եղած ըլլալ Արածանայ ճակա-
տամարտին թատերաբեմէն, ինչպէս Մոմսէն¹,
Ռայնախ² եւ այս վերջնոյս հետեւելով նաեւ
Գարագաշեան³ կ'ուզեն զայն ներկայացընել:

Ստոյգ է որ Հայաստանի աշխարհագրական
դիրքին ու անոր միջնորդտային հանգամանք-
ներու մասին Հռոմայեցւոց ունեցած ծանօթու-
թիւնները շատ թերի էին, նոյն իսկ դեռ մինչեւ
Անտոնիոսի օրերը. այսու հանդերձ ես չեմ տա-
րակուսիր որ Լուկուլոսի նման զգուշաւոր ռազ-
մավար մը արանց տեղական պայմաններու մասին
կանխաւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ առնլու՝ այս-
պիսի ծանր ու վտանգներով լի չուի մը որոշում
տուած ըլլար. մանաւանդ թէ Տիգրանի վաղեմի
ճորտերուն հետ իւր մշակած բարեկամական
յարաբերութիւններու եւ դաշնագրութիւններու
շնորհիւ՝ շատ ալ հաւանական էր որ, անոնց լուա-
գոյն ուղեցոյցներն իւր տրամադրութեան տակ
զրուած ըլլային: Վասն զի անմոռութիւն եղած
պիտի ըլլար Լուկուլոսի կողմէ, եթէ Սեպտեմբերի
երկրորդ կիսուն, երբ հասարակօրէն Հայաստանի
խստաշունչ ձմեռն սկսած կ'ըլլայ արդէն, ուզած
ըլլար հոն զինուորական գործողութեան մը
ըլլար հոն գլխաւորական չուի մը միջել իւր
ձեռնարկել, ու տաժանագոյն չուի մը միջել իւր
զինուորները, որոնք առանց որոյ արդէն շարունակ
իրեն նորանոր հոգեր կը պատճառէին: Վասն զի
պէտք ենք գիտնալ որ բանակին մէջ ծագած
ապստամբութիւնը մէկէն երեւան չեկաւ, այլ
աստիճանաբար զարգացաւ: Ի հարկէ, հետու-

¹ Առ առաւել չորս ամսուան ընթացքին մէջ պէտք
էր հասնիլ Արտաշատ, ու վերջացնել արշաւանքը. Մոմսէն,
Röm. Gesch. III, էջ 75. (Տե՛ս Հայոց նախնական
պատմութիւնը ըստ Մոմսէնի, էջ 19):

² Անդ, էջ 385:

³ «Արտաշատ քաղաքին հետի, եւ ամառն Հայոց
մերձ էր ի կատարածն. Բ, էջ 149:

Թեանց շատ մը դէպքեր հրամանատարին ականջը հասեր էին, եւ կատարելապէս իրազեկ էր նա բանակին մէջ տեղի ունեցող անցուդարձերուն, նա մանաւանդ որ ինքն ալ արդէն կանխաւ անոնց հետ անխորժ խնդիրներ ունեցիր էր, ու հազիւ հազ յաջողեր՝ զանազան խոստումներով, զանոնք այս նոր արշաւանքին շահիլ։ Աւելցնենք ասոնց վրայ այժմ նաեւ պաշարին անօրանալը, ծանրակշիռ պարագայ մը ինքնին, որ այս վերջերս յատկապէս չափազանց շատ զգալի եղած էր բանակին մէջ։ Արդ, այս ամէն զօրեղագոյն պատճառները բաւական էին, կարծեմ, զԼուկուլոս, — որչափ որ ալ նա իւր բարեգուշակ աստղին վրայ զօրաւոր հաւատք ունեցած ըլլար, — իրովին համոզելու, թէ իւր այս ձեռնարկն ի յառաջագունէ իսկ ձախողման դատապարտուած պիտի ըլլար, եթէ, քանի մը օրւան ընթացքին մէջ չկարենար իւր նպատակին հասնիլ։

Հիւանդներն ու վիրաւորները, որոնք չուելու արգելք կարող էին ըլլալ, ետ թողնով՝ մեկնելու վրայ մտածելն բացարձակապէս անհնար էր։ Որչափ որ ալ ճամբարն ամրացած ըլլար, այսու հանդերձ Միհրդատի յարձակմանը պիտի չկարենար տոկալ։ Իսկ հռոմէական բանակը, որ բարձրաբերձ լեռներով բաժնուած էր անկէ՝ դժուարաւ պիտի կարենար օժանդակել անոր իւր մարտիկ զինուորներէն կարելոր մաս մը դարձեալ վրայ տալով, եթէ՝ յաջողութեան վրայ քիչ շատ վստահ, ընդդէմ Միհրդատի պաշտպանելու ելէր զայն։ Հետեւաբար Լուկուլոս անպատճառ միասին տարած ըլլալու էր իւր բոլոր վիրաւորները, զորոնք առանց մեծ վնասի այն ատեն միայն հնար էր փոխադրել, երբ կտրուելիք ճանապարհն երկայնաձիգ չէր։ Հետեւաբար, Արտաշատ՝ Արածանիէն առ առաւելն 6—7 օրւան հեռաւորութիւն մը կրնար ունեցած ըլլալ։ Այս՝ համեմատաբար կարճ ճանապարհն առանց վտանգի կտրել կարենալու յուսով, վերցուց Լուկուլոս իւր բանակետող ճակատամարտէն անմիջապէս յետոյ, ու ձմեռուան գիշերահաւասարի միջոցներուն մեկնեցաւ Արածանուոյ ափերէն, որպէս զի ջրաբաշխի վրայով անցնելով, ուղղակի Երասխի աւազանն իջնէ։

Հայկական բարձրաւանդակն Արասիի ձորէն անջատող բարձր լեռնագօտեայն շարունակական այս ելեւէջքը՝ Լուկուլոսի իւր զինուորներուն ցարգ ընել հրամայածներուն ամենատաժանելին էր։ Սեպտեմբերի վերջին երբեակին¹

սկսած էր արդէն սարահարթին վրայ ձիւնել, եւ առաւօտներն ցօղեղեամով պարուրուած էին անտառներու ծառերն ու թուփերը. իսկ գետերն ու ջրաշէղջերը սառնի նուրբ խաւով մը ծածկուած։ Այսպիսի սառնասառոյց ցրտութեան ու ձմեռնային եղանակին այսքան դաժանութեան, բնականաբար, վարժ չէին կրնար ըլլալ արեւոտ Խտալիոյ զաւակները, ու այս պատճառաւ սաստիկ կը նեղուէին ցուրտէն։ Ամբողջ օրն իրենց թրջած զգեստներուն մէջ մնալ ստիպուած էին անոնք, եւ երկինքէն մեղմով տեղացող ձիւնի փաթիլները մինչեւ իրենց ոսկրները տամկացուցած էր զանոնք։ Այս արգահատելի վիճակի մէջ, ստիպուած էին, գիշերները, խեղճ ու ողորմելի կերպով, խոնաւ գետնի վրայ, գետնախշտի հանգչիլ։ Խմելու ջուրն անգամ այնքան սառնապաղ էր, որ կենդանիները կը դժկամակէին զայն խմել. իսկ զինուորները պէտք էին, իրենց գործածութեան համար, նախապէս տաքցնել ու խմել։ Բացի այս ահաւոր տառապանքներէ, կիսով չափ միայն կցած գետակներու վրայով անցքն եւս անպարտելի դժուարութիւններ պատճառեց հռոմէական բանակին։ Գետերու վրայ կալմուած սառոյցի նուրբ խաւերը զինուորներու եւ ձիաներու ոտակ շատ ստէպ խորտակուելով, իրենց բեռան տակ շատ ստէպ խորտակուելով, իրենց սուր ծայրերովը գլխաւորաբար ձիերը կարեւոր կը խոցէին՝ կտրելով անոնց ոտքերուն կարթերը. նմանապէս զինուորներն չէին կրնար առանց վէրք ստանալու այդ շատ վտանգաւոր տեղերէն պրծիլ։

Այսպիսի նեղութեանց ու տաժանաց ներքեւ հռոմայեցի զինուորներու տժգոհութիւնը, որ արդէն անթեղուած էր՝ մեկէն բոցավառ բորբոքեցաւ։ Դժկամակութեամբ միայն ու ակամայ անոնք այս նոր արշաւին հաւանութիւն տուեր էին, որով եւ չուի միջոցին իրենց տաղտուկն ու տժգոհութիւնը զանազան առիթներու ատեն չքաշուեցան յայտնել իրենց զօրավարին. իսկ այս անգամ անոնք պոռթկացին եւ մինչեւ իսկ ստուռգանեցին իրենց հրամանատարին խիստ հրամաններուն։ Ըստ Պլուտարքոսի, հռոմէական բանակին մէջ ծագած այս ապստամբութիւնը բո՛ւն իսկ պատճառն եղած կ'ըլլայ Լուկուլոսի ետ դառնալ ստիպուելուն, եւ այսու միանգամայն անոր մեծ ոճով սկսած պատերազմական ծրագիրներուն վերջնականապէս ձախողելուն. ծրագիրներուն վերջնականապէս կ'ըլլայ Լուկուլոսի բո՛ւն իսկ պատճառն եղած կ'ըլլայ Լուկուլոսի ետ դառնալ ստիպուելուն, եւ այսու միանգամայն անոր մեծ ոճով սկսած պատերազմական ծրագիրներուն վերջնականապէս ձախողելուն. ծրագիրներուն վերջնականապէս կ'ըլլայ Լուկուլոսի բո՛ւն իսկ պատճառն եղած կ'ըլլայ Լուկուլոսի ետ դառնալ ստիպուելուն, եւ այսու միանգամայն անոր մեծ ոճով սկսած պատերազմական ծրագիրներուն վերջնականապէս ձախողելուն¹

¹ «Ὁρα δ' ἰσημερίας φθινοπωρινῆς, Plut. Luc. c. 32, որ նաեւ շարունակութիւնը։

¹ Appianus, Mithr. c. 87.

եւ մասամբ մ'ալ վերադարձնելու մեծ թիւին հետ՝ պաշարին եւս անօրուութիւնը¹ ցոյց տալ իբր իրական պատճառ հոռմեական բանականութեան նահանջի դիմելուն: Այս ամէն պատճառները սակայն, այո՛, յինքեան բաւական ծանրակշիռ, գոյութիւն ունէին արդէն, երբ Լուկուլոս² Արա-ծանույ քովերէն սկսած էր իւր չուն շարունակել դէպ Արտաշատ: Եթէ նոյն ատեն Լուկուլոս զանոնք այնքան ծանր չէր համարած, որ իւր չուէն ետ կենալ ուզէր, այժմ առաւել եւս յանձն պիտի չուզէր առնուլ հրաժարիլ անկէ, վասն զի քանի մը օրուան ճամբայ կտրած էր արդէն, ու իւր նպատակին աւելի եւս մօտեցած: Հետեւաբար ուրիշ պատճառներ փնտռուելու է Լուկուլոսի այս նահանջն արդարացունող. պատճառներ, զորս կրցած չըլլայ Լուկուլոս նախատեսել: Համակարծիք եմ յայսմ Աստուրեանի³ որ համառօտիւ վերլուծելէ յետոյ այն բոլոր դրդապատճառները, որոնք կրնային ազդած ըլլալ Լուկուլոսի վրայ, կ'եզրակացունէ. «Ինչ կը թուի թէ կրնանք ընդունիլ որ Լուկուլոսի յառաջխաղացումն ի խոր Հայս այնքան դիւրին գործ մը չէր, եւ թէ յաղթութիւնները միշտ իր տրամադրութեան տակ չէին: Բացի ձմեռէն, որ Հայաստանի մէջ երբեք յունիս, յուլիս, օգոստոսին չսկսիր, Լուկուլոսի զօրքերն իրենց սպարապետը յետս դառնալու ստիպելու համար ունէին ուրիշ պատճառներ, որոնք պատմագիրներէն տկար չեշտուած են»:

Թէ այս իրողութիւնը Սալլուստիոսի՝ Պլուտարքոսի աղբիւրին մէկ գիւտը չէ, բացորոշ կը տեսնուի Կիկերոնի վասն ընդհանուր հրամանատարութեան Պոմպէի ճառէն³, ուր նա յաղթական Լուկուլոսի հասցէին եւս քանի մը գովասանական խօսքեր հիւսելու պարտականութիւնը չի ժխտեր թէեւ, սակայն այդ ամբողջ ճառին մէջ յայտնի ճիգ մը կ'ընդնշմարուի, Պոմպէոսի հակադրութեամբ զԼուկուլոս աւելի ստորագաս ներկայացընելու. եւ այս պատճառաւ պիտի չուզէր նա, բնականաբար, Լուկուլոսի վրայէն լռութեամբ անցնիլ, եթէ մանաւանդ հայկական արշաւանքներուն ձախողանքը՝ պարագաներու անտեղեակ ընդհանուր հրամանատարութեան մը սխալ հաշիւներուն վերագրել հարկ ըլլար: Սակայն նա իրեն բնածին ճարտարութեամբ, Հռոմայեցոց այնքան անհաճոյ այս իրողութեան վրայէն թեթեւ մը անցնելով հանդերձ, սաչափս գոնէ կ'ըսէ. «Պատերազմի թատերափայլը Հռոմէ

շատ հեռու գտնուելուն, եւ միանգամայն զինուորներն իրենց սիրելիներուն տեսութեանը կարօտացած ըլլալուն՝ անոնք պահանջեցին ետ դառնալ, ու մերժեցին աւելի յառաջ երթալ»:⁴ Յետոյ զգուշաւորութեամբ մ'ալ վրայ կը յաւելու «plura non dicam» (աւելին չըսելու համար), բնականաբար, որպէս զի Հռոմայեցոց համարը հրապարականախառ չընէ: Կիկերոն թէեւ ընդհանուր ըմբոստութեան մը խօսքը չ'ըներ, սակայն շատ դիւրաւ կարելի է զայն տող ընդ մէջ կարդալ ու գուշակել: Յամենայն դէպս Կիկերոնի մը բերնէն այսպիսի խօսքեր չէին լսուեր, եթէ երբեք Լուկուլոս, իւր զինուորներէն, հակառակ իւր կամաց, ստիպուած չըլլար յետս նահանջելու:

Ասոնք իրենց պահանջը նախ օրինաւոր ճամբով ձեռք բերել փորձեցին. եւ այս նպատակաւ իրենց սպաններէն կազմուած պատգամաւորութիւն մ'ալ հրամանատարին ղրկեցին, խնդրելով անկէ որ ալ դադրեցնէ յառաջխաղացութիւնն ու ետ դառնալու փողերն իսկոյն հնչեցընէ: Սակայն հրամանատարէն ստացած մերժողական պատասխանին վրայ խեղեցան, եւ, գիշերախառն, աղաղակ բառնալով՝ իրենց վրաններու տակ խուճի խուճի ժողովուեցան եւ անվերջանալի կերպով, ամբողջ գիշերը, գոռացին: Լուկուլոս հասկըցաւ թէեւ այս ծանօթ ազդանշանին իմաստը, սակայն սկզբան մեծ կարեւորութիւն չուզեց ընծայել անոր: Սակայն երբ տեսաւ որ զինուորներն իրը ծանրութեամբ առած, եւ անյեղի կերպով մտադրած են հրամանատարին հրամաններուն չհնազանդիլ, այն ատեն լեզուին շեշտը փոխեց, ու արտասուածոր աչքերով սկսաւ աղաչել ու թախանձել սպաններն ու զինուորները, որ գոնէ քիչ մը ժամանակ եւս համբերեն, մինչեւ որ «Հայոց Կարբեդոն»ը, Հռոմայ ռիսերիմ թշնամւոյն այդ ձեռակերտը գրաւեն ու հիմնայատակ կործանեն: Այս ձեւ թախանձանք մը, բնականաբար, անտեղի պիտի ըլլար, եթէ Հռոմայեցիք իրենց նպատակին հասնելու համար դեռ իսկ բաղձօրեայ ծակին նապարհ ունենային արջենին չուելու: Թշնամի մայրաքաղաքին մերձաւորութիւնը մասնանշող այս խօսքերէն եւս չազդուեցան լեզէոնները, որոնք իրենց կամքին վրայ կեցան յամառած:

Այսպէս ուրեմն Լուկուլոս, ի վերջոյ, տեղի տալ ստիպուեցաւ իւր զինուորներու հետ տուլ թեան, եւ եօթնամեայ տաժանելի պատերազմներով շահած իւր բոլոր արդիւնքները վտանգեւոր՝ յետս նահանջելու որոշումը տուաւ:

¹ Դիոն, գիրք ԼԵ. ԴԵ. 6:

² Լեյ 68/69:

³ ԳԼ. 9, § 23:

4.

Նախանջ հռոմէական քանակի եւ գրաւում՝ Մծբինի:

Այս դէպքէն խորապէս յուզուած՝ նահանջի փողերը հնչեցնել տուաւ Լուկուլլոս, եւ տաւրոսեան տարբեր մէկ ճամբով՝ լեռնագօտեայն հարաւային զառիթափերը խաղացուց իւր բանակը, ու բանակեցաւ ճիշդ այն միջավայրը, ուսկէ, նոր յաղթութեան մը յուսով, մեկնած էր, գարնան, դէպի խորագոյն գաւառները Հայաստան աշխարհի: Լուկուլլոս սակայն այդքան ալ դիւրագին պիտի չլիարձաքէր ասպատակը զինուորներու՝ իրենց տենչացած հանգստակայ ձմերոցները: Կար դեռ Միջագետքի մէջ, Տիգրիսի աջակողմեան եզերքը հիմնուած ամուր բերդաքաղաք մը՝ Մծբին (Antiochia Mygdonia)¹, որ տակաւին Հայոց ձեռքն էր: Հոս, այս քաղաքին մէջ, Տիգրանի մէկ եղբոր՝ Խուրս իշխանին հրամանատարութեան ներքեւ կը գտնուէր ստուարածիր բերդապահ գունդ մը, որուն պաշտօնն էր, ռազմագիտօրէն աւագ կարեւորութիւն ունեցող այս սահմանաբերդը, զոր ժամանակին Տիգրան Պարթեւներէ խլած էր՝ անոնց դէմ պաշտպանել²: Զինուորական խորհրդատուի հանգամանքով տրուած էր Խուրսի, — որ, ի հարկէ, իբր եղբայր ինքնակալին, լոկ անուանապէս վերին հրամանատարի տիտղոսը կը կրէր, — պատերազմագէտն Կալլիմաքոս, որ Ամիսոսի ամրութեանց հրամանատարութեանը միջոցին իր ցոյց տուած անվեհեր ու յամուռ դիմադրութեամբը մեծ համբաւ շահած էր³: Նա ապահովաբար հոս եւս, ինչպէս երբեմն յԱմիսոս, քաղաքին հերոսական պաշտպանութեան հոգին եղած ըլլալու էր: Մծբինի մէջ ամբարուած մեծագանձ հարստութիւններն, ինչպէս նաեւ ուտեստի անբաւ մթերքն արդէն ցանկալի կ'ընէին զայն Հռոմայեցւոց: Յաւելունը ասոնց վրայ նաեւ փառատենչիկ նկարագիրը Լուկուլլոսի, որ կը փափագէր վերջին յաղթանակ մը եւս շահած՝ իւր քաջագործութեանց ասպարէզէն հեռանալ: Արդ, այս դիտաւորութեամբ տողորուած, անցաւ շուտ մը Տիգրիսը, ու շեշտակի Մծբինի վրայ քայլեց, որպէս զի ռազմագիտական օրինօք զայն շրջապատէ ու պաշարէ:

Կարծուածին չափ ալ սակայն դիւրին պիտի չըլլար այդ պաշարումը: Որչափ որ ալ Պլուտար-

քոս, որ պատերազմին այս միջադէպին վրայէն համառօտիւ միայն կ'անցնի, կ'ըսէ, թէ Լուկուլլոս կարճ պաշարումէ մը յետոյ քաղաքը յարձակմամբ առաւ, սակայն Կասիոս Գիոնի¹ նկարագրութեանն ակներեւ կը տեսնուին պաշարման այլեւայլ դժուարութիւնները: Ինչպէս վերնըսած էինք, քաղաքը շատ ամուր շինուած էր եւ երկպատիկ թանձր պարիսպներով շրջապատուած, որոնք խրամով մ'իրարմէ անջոպետուած ըլլալով՝ զայն գրեթէ անառիկ կ'ընէին, բաւական որ բերդապահ զինուորներն պարտաւանց չգտնուէին, ու բերդերու վրայ աջալուրջ հսկէին: Յորչափ ամառուան տաք եղանակը կը տիրէր հոն, զինուորներն իրենց պարտականութեանցը մէջ թերացած չէին: Զայս կ'ուզէ անշուշտ հասկըցնել Կասիոս Գիոն երբ կ'ըսէ. *ἐν μὲν τῷ θέρει οὐδὲν ἐπέρανεν* (այսինքն Լուկուլլոս): Սակայն իրաց ընթացքէն միայն դատելով, մենք հնարաւոր չենք գտնել, որ Մծբինի պաշարումն ամառուան եղանակին ինչպէս ըլլայ. վասն զի Լուկուլլոս աշնան արեւադարձի միջոցներուն, որ է ըսել՝ Սեպտեմբերի վերջին երրեակին մէջ էր, երբ Հայաստանի ներքնաշխարհէն ետ նահանջել սկսաւ: Մենք հետեւաբար Մծբինի պաշարման սկզբնաւորութիւնը Հոկտեմբերին պէտք ենք ընդունիլ, որ միջոցին այս երկիրն կլիման դեռ իսկ շատ տաք կ'ըլլայ²: Հետեւաբար ոչ մէկ յաջողութիւն կրցած էր ձեռք բերել Լուկուլլոս Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ, ցորչափ հայ պահակախումբն աջալուրջ կը հսկէր, ու հերոսաբար կը պաշտպանէր քաղաքին պարիսպները: Սակայն երբ դառնաշունչ ձմեռը մերձեցաւով քաղաքին վրայէն ցուրտ ու փոթորկալից հովեր սկսան անցնիլ³, պաշարուածները կարծեցին թէ այլ եւս ամէն վտանգ անցած է, եւ թէ Հռոմայեցիք առանց բան մը վճարած ըլլալու՝ իսկոյն պաշարումը պիտի վերցնեն ու ետ քաշուին: Այսպիսի ինքնախաբուութեամբ սկսան պահակները տակաւ առ տակաւ իրենց պարտականութեանցը մէջ թերանալ: Այս շատ նպաստաւոր պարագան դարձեալ չվերպեցաւ Հռոմայեցւոյն ուշակալու աչքերէն, որ պատեհ առիթն առանց ձեռքէ

¹ Գիրք Լե. ԳԼ. 6:

² Տես զերմութեան աստիճանացոյցը Պրոֆ. Հայգերիի *Gesch. des alten Morgenlandes*, էջ 33, ուր Մուսուլի՝ որուն բարեխառնութեան աստիճանն, իրմէ 180 քմ. հեռավորութեան մը վրայ գտնուող Մծբինէ բնականաբար շատ չի կրնար խտարիլ, Հոկտ. մէջ 22, 4⁰, Գ. ցոյց տրուած է:

³ Հմտ. յաջորդներու մասին Կասիոս Գիոն, Գիրք Լե. ԳԼ. 7 եւ Պլուտ. Լուկ. ԳԼ. 32:

¹ Strabo. XVI. 1, 23 (747) եւ Plut., Luc. c. 32 ուր նաեւ յաջորդները:

² Կասիոս Գիոն, Գիրք Լե. ԳԼ. 6:

³ Plut., Luc. c. 19; Appianus, Mithr. c. 83; Memnon, c. 45.

որ այս անգամ Տիգրիսի երկու եզերքներուն վրայ ալ բանակեցաւ, այսինքն գրաւուած Մծբինի ու բարեկամ կորդուաց երկրին մէջ:

Միգրոնացւոց մայրաքաղաքին առումը, որ վերջին յաղթութիւնն եղաւ Ղուկուլլուսի, կարելի է վերջաւորութիւնը նկատել նաեւ անոր հայկական արշաւանքներուն: Այս յիշատակելի դէպքին յաջորդող իրադարձութիւնք՝ Ղուկուլլուսի համար պարզապէս ձախողանք եղան ու ծանր յուսախաբութիւնք. որով նա իւր տարիներու ընթացքին մէջ աշխարհակալած հողամասերը, համեմատաբար շատ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, մին միւսին ետեւէն դարձեալ թշնամոյն թողուլ ստիպուեցաւ, վասն զինքն՝ չյաջողեցաւ իւր ըմբոստ զինուորներուն սէրն ու վստահութիւնը վերաշահիլ, եւ երկրորդ՝ չկրցաւ Հռոմի մէջ իրեն յիշեցնել հակառակորդ կուսակցութեան հանած հզօր հոսանքին դէմ մաքառիլ, որ ամէն ապօրէն միջոցներով ջանահնար կ'ըլլար իւր տապալումը փութացնել:

Արդ, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ տեղի ունեցող պատերազմներու թատերաբեմը Հայաստանի հողէն դուրս՝ կրկին ի Պոնտոս կը փոխադրուի, այս պատճառաւ մենք եւս հոս վերջակէտը կը գնենք մեր ներկայ ուսումնասիրութեան զուտ պատմական բաժնին:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓԻԼԵԱՆ

ՀՈԼԼԱՆԳԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ-ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(Շարունակութիւն:)

Ե.

Տպարանի վերականգնումը Ամստերդամում 1685 ին: Մատթէոս Յովհաննիսեան եւ իր տպարանական վաւերագիրները: Վանանդեցիների տասնամեայ գործունէութեան շրջանը: Թոմաս արքեպիսկոպոս եւ Ղուկաս Վանանդեցի Նուրիջանեան: Թոմասի կտակը: 1695—1705 տպուած գրքերն եւ նրանց յիշատակարանները: Թոմասի մահը:

Ոսկանի հեռանալուց յետոյ, մօտ 15 տարի Ամստերդամում տպարանը գաղարեց գործե-

լուց, բայց 1685 ին վերստին սկսեց աւելի մեծ եռանդով եւ աւելի ընդարձակ կերպով: Այս նոր գործունէութիւնը ամբողջապէս 3 Վանանդեցու¹ ենք պարտական, որոնք Ամստերդամի հայ գաղութի փառքն են կազմում, մանաւանդ մէկը, Ղուկասը:

Երբ Ոսկան վախճանուեց, նրա քեռորդին Սողոմոն Լեւոնեան տպարանի վարչութիւնն իր վրայ առնելով 4 գիրք հրատարակեց Մարտիրոսի մատ: Գործը սակայն, այնուհետեւ մեծ անյաջողութիւնների հանդիպեց, գլխաւորապէս կրօնական տարբերութիւնների եւ ներքին վեճերի պատճառով, թէ՛ Գաղղիայում եւ թէ՛ մանաւանդ Իտալիայում եւ նոյն իսկ դատերի առարկայ դարձաւ, որով Սողոմոն ստիպուած եղաւ տպարանը վերստին տեղափոխել Ամստերդամ, ուր ամէն աղատութիւն ապահովուած էր իրեն: Այս պարագան յայտնի է նաեւ հոլանդացի պատմագիրին, որ գրում է «Ոսկան 1670 ին իր տպարանը Մարտիրոս տեղափոխեց, բայց այնտեղ նրա տեղողութիւնը երկար չեղաւ: Հայերի իրար մէջ ունեցած ներքին տարաձայնութիւնները, որոնց մէջ խառն էր նաեւ Ոսկան եպիսկոպոս, վերջ ի վերջոյ պատճառ դարձան տպարանի փակման...: Նոր վեճերի առաջն առնելու համար հայերը լաւագոյն համարեցին տպարանը դարձեալ Ամստերդամ բերել²: Այս անգամ տպարանի ղեկավար ու տէր դարձաւ Մատթէոս Յովհաննիսեան Վանանդեցին, որ թէ՛ հմուտ գրաշար էր եւ թէ՛ առհասարակ լաւ տեղեակ աւուեստին, քանի որ 14 տարի գործել էր այս ասպարէզում նախ Ոսկանի եւ ապա Սողոմոնի մօտ: Ահա ինչպէս է պատմում ինքը Մատթէոս՝ իր ձեռնարկութիւնը, Ամստերդամում 1685 ին իր տպած առաջին գրքի, Շարականի յիշատակարանում:

«Ես նուստոս յամենից Մատթէոս դպիրս՝ եկի ծառայելու ընդ արեւակից վարդապետին իմոյ յերկիրն յիտալացւոց եւ ի մայրաքաղաքն Հռոմ, եւ վեհն իմ (Ոսկան եպիսկոպոսի մասին է խօսքը) գնաց յայլ ուրեք, եւ ես դարձայ յԱլիկոնոյ առ ոտս աշակերտի տեառն Ոսկանայ արհիեպիսկոպոսի՝ տեառն կարապետի վարդապետի, եւ ուսայ ի նմանէ զարհեստ շարաբարդութեան եւ քնացի ընդ վեհին Ոսկանայ ար-

¹ Վանանդեցի գեղը գտնուում է Գողթան գաւառում, Ագուլիսից մօտ 14 կիլոմետր հեռու: Սրա բնակիչները նոյն ձեռնարկուողին ունեին ինչ որ առհասարակ ագուլեցիք եւ ցրուած էին զանազան կողմեր, գործունէութեան ասպարէզ փնտռելու:

² Bibliothekleven 1924, Nr. 3, Utrecht.